

तन्निज

१ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तं रक्षणे वटभूलाश्रयं अक्षं दक्षिणमूर्तिः
माश्रये ग्रंथमध्ये विबुधविद्यातापकृतं मंगलं शिष्यशिष्यार्थं निवध्नाति श्रोत्रेत्यादिना श्रोत्रियस्य भा-
वः शोत्रमूहायनांतपुवादि त्थोऽणितिसूत्रे श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति वार्त्तिकान्तरपलोपेऽणपत्ययेच
पत्येति चेतीकारलोपः अहं तो भावः आहं ती गुणवचनवाह्मणादित्यत्र तिसूत्रे अहं तो नुमेत्युक्ते
नुमस्य अघि चान्ती षिहलसद्वित्येत्यलोपः ताभ्यां विज्ञेः शोत्राहं ती चणोः तेन विज्ञे इति चणपू-
श्रोत्रियत्वयोग्यताभ्यां पुसिद्धेरित्यर्थः किंवा गुणैर्गुणवद्विः पशस्त्वगुणयुक्तेरिति यावत्तरूपा
वत्तरूपादाहृतप्रशंसयोरितिसूत्रे अन्ये चोपि दृश्यत इत्युक्त्वा गुणवाह्मणा इत्यस्याभाषादाद्यदा
हृतत्वात् अहरदवमिति अहन्यहनिपत्यहमित्यर्थः अचतुरेत्यादिना निपातनात्साधुः तोयव्यमान
इति लौनेर्यङं तात्कर्मणि शानचसार्वधातुकेपगिति धातोर्यक् अपिशब्देन विरोधं योजयति वस्तुतेः
स्तुनविरोधः स्तुतिप्रयोजकी भूतानामनंतकल्याणगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपि विषयादिवद्भाव

रामः
१

हारिकत्वात्तदभावस्यपारमार्थिकत्वात्तद्युक्तञ्चोत्तरमीमांसायांस्थव्यमेववित्तुर्वाप्यकःपरमेश्वरः
ऋतिशयेनविजयेनविजयतेतरामसर्वोक्त्येवावर्ततइतिफलितोर्थःविपरीम्यांजेरिति न
उक्तदंजादिवचविभज्येत्यादिनातरपिकिमेतिःउच्यतेवादामित्यामूनन्विहतरपदुर्लभएववि
जयतेइत्यस्याप्रतिपेदिकत्वादितिउक्तत्वाच्चानचसहसुपत्यत्रसहेतियोगविभागात्तिउःतेनविश
दस्यसमासेषान्तिपदिकंस्यादेवेतिवाच्यमसचद्वंद्वेस्येवेतित्रत्यग्रंथेनसहविरोधार्थेनैःकिंचप्रा
प्तियदिकत्वात्पुण्यगमेसोहृत्यतिःस्यात्तल्लिङ्गेसर्वनामतान्युपगमेननयुंसकत्वात्सोर्तुवापिहृत्वा
दुर्वारःस्यात्तसमुमुदायतिर्गतस्यजयइत्यस्यतिउक्तत्वेपिसाकांक्षत्वेनासामर्थ्यात्तिनोपिभवितुंनो
दृष्टिसमर्थःपदविधिरित्यपरिभाषितत्वात्॥आमनेनविशब्दायुज्यतइतिकल्पनायांतुअंतरंग
त्वात्परस्मैपदपुनृतौविजयतितरामितिस्यादितिचेतश्चत्राहुःमुदायांतर्गताज्जयतइत्यस्मादेवतर
पचतस्यविशेदेनसहसाकांक्षत्वेनासामर्थ्यात्किंचमतिउक्तस्यप्रधानत्वेनसापेक्षत्वेपिदोषाभा

न. ति. न

वा दुपसर्गस्योक्त कत्वेन प्रत्येकमर्थगुवनास्तीति साक्ष्यतायावत्कुमशक्यत्वाच्चेति वृत्तकथनपूर्
वकं वर्तिष्यमाणामाह पूर्वार्द्धे इति हलन्तेषु स्य शोऽनुदके किन्नास्ति कू द ध कू त्वादिष्वित्यादि
नाकिन्नादिनाकिन्नादिनाकिन्नादित्युत्पादनं प्रासंगिकमिति भावः तुर्यश्चतुर्थः चतुरश्रः यतावाद्य
सुरलोपश्चेत्युक्तत्वात् अथेति इहापि कृत्सुणा चस्त्रियामत्राणि नुरा इत्युत्पादित्युत्पादनं प्रासंगि
कं बोध्यमप्राधान्येन तृतीयाध्यायस्य एवेहोच्यते इति भावः अनुवन्धभेदेन भेदमाश्रित्य आह दश
लकारा इति पुदं श्र्य व इति यद्यपि यंच मेलकारे रूपाण्यधुना नत्युत्पाद्यते तथापि लकारः स्वरूपेण
पुदश्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लस्येत्यादि सूत्रविषयतां त्युत्पादयितुमिति भावः पंचम
इति लेडित्यर्थः लट् लिङि ति त्वोक्तमापेक्षयेव लेटः पंचमत्वं न तु सूत्रोक्त क्रमेणेति बोध्यमवर्तमा
ने लट् वर्तमानक्रियावृत्तेर्धत्तेरिति सूत्रात् तृतीयाध्यायांतमधिक्रियत इति भावः लट् स्यादिति त
स्य वाच्यं च नृपदमेव त्फुटी भविष्यति वर्तमानकालतु न लङ्वाच्यः किंतु शोच्य एव लङादिष्वपि भ

रामः

नादिकालोयथापद्योत्यएवेत्यन्तवत्तव्यं वस्तुतस्तु वाच्यत्वात्पुणमेपिसुगमइतिविध्यादिसूत्रे
वक्ष्यामः अठाविताविति अकारउच्चारणार्थइति नोक्तं लिङादिर्वेलक्षणसंघादनायनस्मा। वश्यं व
क्तव्यत्वात्तलः कर्मणि च चकारात्कर्तरि कृदित्यतः कर्तरीत्यनुक्तं स कर्मकविषयं चेदमत्र कर्म
केषुकर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वात् भावेचेत्युचरवाको न तत्र विशेषविधानाच्च तदेन दाहसकर्मकेत्य
इति भावेचेति चकारेण कर्तैवा नुक्तं स कर्म असंभवात्तदाह भावे कर्तरि धेति ननु भावे कर्मणो रात्
नेपदविधानाच्चेष्टात्कर्तरीति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्लकाराणां भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमा
तुंशक्यंते इति किसनेन सूत्रेणैवमसत्यस्मिन् सूत्रे सकर्मकेभ्योपि घुञ्नादिवद्भावे लकारापत्ताद्य
पंक्रियते देवदत्तनेत्यादिपुयोगः पुस ज्येत्ततन्माभूदित्येतदमेधेति सूत्रस्यावश्यकत्वात् न चैवमक
कर्मकेभ्योभावे इत्येव सूत्र्यतां भावे अकर्मकेत्यएवेति नियमार्थमिति वाच्यमत्र कर्मकेभ्योभावए
वेति विपरीतनीयमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकाराना यक्षेः तस्माद्भावेचेति चकार आवश्यकः न चैवं भा

न. ति. त

वेचाकर्मकेन्य इत्येवास्तुचकारेण कर्त्तरीत्यनुकर्षणं लकाराः सकर्मकेन्यः कर्त्तरि स्यु रकर्मकेभ्योभ
वेकर्त्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि भूक्त जायकाद् विष्पंतीति किमनेन कर्मणीत्येनेनेति चेत्
मेवम् उत्तरस्तु त्रैतयोरित्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं न स्यादवश्यं कनया ज्ञापकानुशरणेन शस्य
वैपथ्यात् न तस्मादशयान्या समेवरमणीयम् अत्र नैप्यपिकाः लकाराणां कृतावेव शक्ति लञ्चिवा
त्रकर्त्तरि कृतिमतः कर्त्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवान् देवदत्त इत्यादिपुष्पमां तपदेन तन्नाभाच्च देवद
त्तः पश्यतीत्यत्र हि देवदत्तौ विशेष्ययत्नो विशेषणमाश्रयत्वं तु संसर्गः तथा च पाकानुकूलकृत्य
श्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुख्यपपद्यत इति तत्र पचतीत्युक्ते यावत्कर्त्तृक इत्याकांक्षा नु
रोधेन लकाराणां कर्त्तरि शक्तिरित्यभ्युपगंतुमुचितत्वात् पाकानुकूलकृतिरिशाकबोधान्युपग
मे तु कस्मिन्नित्याकांक्षा स्यात्कस्येति वा न च कर्त्तृकापचिक्रियेति शाब्दबोधान्युपगमेऽपि क इत्याकां
क्षानोपपद्यत एवेति शंकां कर्त्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्त्तृविशेषाकांक्षायां बाधकाभावात्

रामः

न नापि देवदत्तं कर्तृत्वा पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्मिन्नसिक्तस्य वेत्याकांक्षा दुर्चारैवेति शंका मविलिख्य नु
कूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात्तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नि
त्याद्याकांक्षाया अपहृतेः ॥ किंच यच्च तं देवदत्तं यश्यपचते देवदत्तापदहि पचमातस्य देवदत्तस्य
द्वयमित्यादौ शक्तज्ञानजादीनामपि तिवादि वत्त्वादे शत्वा विशेषेणानेभ्योऽपि कृति कृतिमात्रबोध
पत्तेः न चेष्टापत्तिराश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तेन पाकानु कूल कृत्वाश्रयं देवदत्तं यश्य न्याश्रयत्वाका
रेदोषाभावादिति वाच्यं नामार्थयोर्भेदो न्वयस्य त्वपरसिद्धांतविरुद्धत्वात् न चैवं नामार्थयोर्भेद
संसर्गन्यत्पत्त्यनुरोधेन शक्तज्ञानजादीनां कर्तृरिशक्तिसिवादीनां कृतावेवेति वेत्यस्यं स्वीक्रियते प्रा
माणिक्ये गौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यमस्थान्येव वाचको लाघवात्तत्वादे शोगोखादित्यसिद्धा
तस्य परिन्यागापरित्यागापत्तेः रामः ज्ञानं कर्तरदित्यादौ विसर्गे सोरभक्ति च कृते लाघवात्सु त्वेनैव
शक्तिर्ननु तत्तद्रूपेणेत्वादिभवदीय व्यवहारस्य असंगत्यापत्तेः अस्वंचतिवादीनां शक्तीनां च

त. जि. त.

स्मारकतया लिख्यानीयत्वं बोधकस्तुलकार एवेति स्थिते स च शत्राद्यन्ते कर्त्तरि शक्त इत्यन्युपग
गमेति उन्ते कथं कृतिबोधयेदन्यापश्चानेकार्थत्वमिति न्यायानपदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य
सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्यन्युपगम्यते तर्हि द्युं न हरेव विद्मोवेत्यादिषु सर्वे सर्वपदादेशा इति न्य
येन पदस्येते वाक्यस्येते श्रुतिबोधेति भवतां नमह दनिष्टमर्किंच कर्त्तरि कृदिति पक्वर्त्तुग्रहणं त
देवलः कर्मणीति सूत्रे च कारेणा नु कृष्यत इति कथं एवुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्येन च
नामार्थयोरभेदान्तरसंसारान्युपगम एव एवुलादौ कर्त्तुर्वैवाच्यवीजमीति वाच्यमप्यचतिरूपं प
चति कल्पं देवदत्त इत्याद्यानुरोधेन तिङ् द्वयपि कर्त्तु रेव वाच्यतौ चित्यात नुने समुदायस्य नामत्वेपि
तिङ् पुन्य योननामेति चेत्तथा च क इत्यत्राप्य क इत्येतन्ननामेति तुल्यमत्र कांतं नामेति चेत्तत्तु यवाद्यः
तमपि नामेति तुल्यं ततश्चात्र प्रशस्तया क कर्त्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्तरयोर्भवद्विरभ्युपगंतव्य इति ति
ङ् द्वयपि कर्त्तु वाच्यतात्वी कर्त्तव्येव किंच कर्त्तु वाच्यत्वा नभ्युपगमे युष्मादिसमानाधिकरणमध्यम

रामः

अस्मदिउत्तमइतिसामानाधिकरणपुयुक्तायुह्येववस्था अभिहितेकर्तृरिपथमेत्यादिकंच
भवन्मतेकथंसंगच्छतांपत्तुअनभिहितइत्यस्यानभिहितसंख्याकइत्यर्थवर्त्तनेनदेवदत्तःपच
त्योदनमोदनःपचतेदेवत्तेनेत्यादौपुथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तमूतत्र कर्तृसमासेषु
संख्याभिधानस्यापुसिद्धत्वात्ततश्चपक्तव्यत्तंडुलःसत्यःशतिकोऽश्वःप्रातोदकोग्रामइत्यादि
षुकर्मणिद्वितीयेत्यस्ययद्वैतौपुथमानस्यात्तनचतिव्यतीत्यध्याहोरेणसंख्याभिधानमिहाप्यस्ती
तिवाच्यमस्थितइत्यध्याहारेतदभावात्तशादिकोऽयंदेवदत्तोनतुनैपापिकइत्यादिषुनीलमि
दंनतुरक्तमित्यत्रेवक्रियायादाध्याहारस्यऽनावश्यकतया आख्यातेनशब्ददर्शकरोतीतिठक्
प्रत्ययेनवाकर्तृसंख्याया अचक्तत्वादेवदत्तेकर्तृरितृतीयोत्यन्तिप्रसंगाच्चतस्मादनभिहिते
कर्तृरीत्यादिव्याख्या नमेवात्युपेतव्यमअपिचधाभूयानव्यापाराश्रयःकर्तृतत्राश्रयमा

द्वित ३

त. ति. त

त्रं कृतात् कारणां चार्थो न तु व्यापारोऽपि तस्य धातु नैव ल धृत्वात् अत एव कर्त्ता कारक इत्यादौ प
कृतिपु कृतिपुत्यवार्थयोर्नान्वयः व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य पु कृत्यर्थे म व्यापारेणा
न्वयः क्लियः स्यात्तत्पत्तुवदति कृधातोः कृतिरर्थः कृत्युत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु कर्त्तरि कर्त्त
रि कृदित्यत्र हि कर्त्तरीति भावप्रधानो निर्देशः कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्च कृतिरेव यत्र तु देवदत्तादि
पदसमभिव्याहारस्तत्र जादौ कृतिमतिलक्षणेनोत्पादितं नमते पूर्वोक्तकर्त्तृत्यादौ सुतरामनन्वयः
कर्मवत्कर्मणोऽपि सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्थायिनार्थत्वे केतुकारिष्यने घट इ
त्यादिन सिध्योदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुरुद्धरमश्रयमाश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथोगकृतीः
तत्र रथस्याचेतनस्य यत्नाभावेऽपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वात् न काचिदनु
पपत्तिः एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्राये

राधातुतएवलाभातजानातीत्यादौआश्रयत्वंपुन्ययस्यार्थइतित्वीहृत्ययलार्थत्वस्यत्वपा
पित्यक्तव्यत्वात्नहिपलमंतरेणज्ञानंनोदेतीतिकश्चिदभ्युपेतितस्मात्कृतांतिउंचवेलक्षणांदु
र्लभमितिकत्रर्थकत्वमभ्युपेयमएतेनकर्त्रधिकरणेआख्यातवाच्यत्वंकर्तुर्निरस्यंजंजत्यमाना
धिकरणेयउंजादिहितस्यजंजत्यमानइतिज्ञानचःकर्त्तृवाचकत्वंस्वीकुर्वतोमीमांसकाअपिपु
न्युक्ताःपुनर्नैरुक्तंज्ञानंजंशेकर्त्तरिहृदितिव्याकरणंशक्तिग्राहकमस्तीतितत्रहृद्वाक्यशेषोह्य
पमर्थाकांशायामनिर्दिष्टार्थेषुएषुलादिष्वेवोपतिष्ठतेआकांक्षितविधानंज्यायइतिन्यायात्रतु
शत्रादिषुस्थानिभूतलकारार्थेनैवनेष्टांनिराकांक्षत्वात्अन्यथाभावेकर्मणिचज्ञानवोदौर्लभ्या
पत्तेःततश्चशय्यभानेआस्यमानचार्यगतइत्यादिप्रयोगेभावेनस्यातकर्मणितुक्रियमाराःइत्य
दिप्रयोगेनस्यात्तपुनर्भरुपादाआहुःकर्त्तरिपदेकत्वंतत्रतिष्ककर्त्तरियत्कित्वंतत्रसइत्यादित्र
मेणालःकर्मणीन्यस्यद्येकयोरित्यादेश्चएकवाक्यःतथाव्याख्यानात्कर्तुर्वाच्यतासूत्रादा

त.ति.त

यातीतिविहितद्विवचनादिसंज्ञाहितिवाद्यादेशानिव्याततश्चद्विवचनादिसंज्ञकतिवादिविधि
नाद्येकयोरित्यभ्याख्यातस्यतिशेषः सौकवाक्यताऽस्तुनचतिवाहिविधौकर्तरीत्यस्तिपद्वित्वे
केत्वादिविशेषणतयाकथंचिन्नीयेतननुलःकर्मणीतिसूत्रेकर्तरीदित्यतोऽनुवृत्तकर्तृग्र
हणंस्थितिवादिविधावस्त्येवत्वविधितिवादिविधोरप्येकवाक्यतास्वीकारादितिचेतसत्यमवाक्ये
कवाक्यताहिसाननुपदेकवाक्यतालःकर्मणीतिविहितलकारानुवादेनतिवादेशविधेःपुष्टतत्वात्
तथाचत्वविधौश्रूयमाणंकर्तृग्रहणंकथंसंख्यांविनष्टनहिपत्रकर्तृग्रहणंनत्रसंख्यायश्चाः
स्थापकमस्तिलकारस्यद्विवचनादिसंज्ञाविनिमुक्तत्वात्ततश्चकर्तृरिपदेकत्वमिति व्याख्याकः
यमपिनसंभवत्येवस्यादेतत्तलःकर्मणीतिसूत्रेत्तलइत्यकारानुबंधकयोर्लङ्.लाठेःसामान्यग्रह
हणंनभवतिकिंभूत्स्यानुबंधकलकाराणांसामान्यग्रहणमितिनिविर्वादमूत्रत्तलइतिजसंतमा
भूकिंतुलङ्.संतमस्तुलःपरस्मैपदमिति वत्त आदेशायेक्षाचेयंषष्ठीलस्यप आदेशःसकर्मणिचे

रामः

त्वादिन वा विहितस्य लस्याच वा दोन संभवतीति वाच्यमेव तर्तमाने लङि ॥ त्वादिभिरेव लविधानान्न
नथा चलस्य स्थानेय आदेशः सकर्मकात्कर्मणि कर्तृरिच्यदेकत्वेन तत्र स्यादकर्मकाद्वावेकत्वं
रिचेत्याद्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्वर्धयेति चेत्तत्राहुः लङ् इत्यस्य षष्ठ्यंत
त्वे आदेशानां भवाद्युक्तः स्यात्सोपिति वादीनानामेव न तु शत्रादीनामिति ॥ षां द्विवचनादि संज्ञा
विरहान्न दोषो रित्यादिनाऽस्यैकवाह्यताया भवहिं इरुक्तत्वात् न च भवदुक्तरात्वा कर्तरी कृदिने
न विवाहः भावे कर्मणि च ज्ञानचो दोर्लभ्या यत्तेरुक्तत्वात् न च ज्ञानहि चिना सहान्मने यदव्यव
स्थापकानामेकैकग्रहणो ना विवक्षितकर्मणि षिगृह्यते वाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेने
ष्ट सिद्धिः सकर्मकादपि भावे ज्ञानजायतेः किंच जसंतत्वे श्रुते नैव संवधः षष्ठ्यंतत्वे त्वादेश इ
त्यध्याहाराङ्गोरवमित्यादि श्रुते द बोध्यभावे वा कर्मकेत्य इत्यकर्मकग्रहणो ना विवक्षितक
र्मणि षिगृह्यते अत एव एरणो इति सूत्रेन ह्यपचाते ने ह्युज्यते इति भावे लकार इति हरद

न. ति. न

तः अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणमनेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मणो वलकारः गम्यमानत्वाः
च कर्मन प्रपुज्यते इति मतांतरमेतच्च गतिवुद्धीत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रंथे स्यष्टं पत्रके श्रिदुक्तमि
ह अविवक्षितकर्मणां भावे लकार इति पसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तमिति नञित्यमपक्ष
द्वयस्यापि भाष्याकैयठादिग्रंथा हरुत्वात् प्रपुज्यता विवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मका इति पक्ष एव
प्रवृत्तः तथा हि समानकर्तृकेषु तु मुन इति सूत्रे इच्छतीक्रियते इति भावे लङ् लो हरदत्तेन गो
रधेयने वृत्तमिति सूत्रे कैयठ हरदत्तादिभिरपि न पुंसके भावे क्तोऽकर्मकेभ्य एव न योरेव कृत्य
कैत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणत्र च भावे चाकर्मकेत्य इत्यनुवर्तनात् अन्यथा च कृतमिति पुंस
ज्येतेति सिद्धांतितम एव स्थितेय इति विवक्षितकर्मणोऽपि ह सूत्रे अकर्मकग्रहणे न न गृह्ये र
न न हि यीता गावो भुक्ता वा ह्येना इत्यादौ भावे कानादर्श आद्यजित्यादिकर्मणो क्त इति सूत्रे ह
रदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वेत्यत्र भावे क्त इति कैयठाद्युक्तं च कथं संगच्छतां कथं च गतंति रश्री न

रामः

मित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरनृगतिबुद्धीतिस्त्रेत्त्वकर्मकग्रहणो नाविवक्षितकर्माणो न गृह्यन्ते इत्यु
क्तमनेनाणौपः कर्त्तास एयं ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धमगत्त्यर्था कर्मकेति स्त्रे
ण कर्त्तृपर्यपिको विधीयत इति दत्तवानपक्ववान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्यापत्तः इह स्त्रेत्त्वविवः
क्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणेन कोपि दोष इत्यस्तां तत्तलस्य वर्सग्रहणोपत्ययग्रहणपरिभाषा
चनप्रवर्त्तते इति लुनातिचूडाल इत्यादौति वाद्यदिशः कुतो न भवतीति चेत्त्राहुः तः कर्मणीति
स्त्रेति निर्दिष्टानां कर्त्ताद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्ताद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति अतोपिति
वाद्यादेशानुवादेन कर्त्ताद्यर्थे विधिरितिक ल्यनानिरस्ता लस्थानिकतिवादीनां कर्त्ताद्यर्थे विधानं
कर्त्ताद्यर्थे विहितस्य लस्यतिवादि विधानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः यद्वा धातोरित्यधिकाराद्वातोर्विहि
तस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसंगः लस्येत्संज्ञानुन भवति फलभावात्तत्र न च लिङ्त्वर
ः फलमृणालोलित्वेन तदभावस्य जायनात्तत्राप्यश्रवणमेव फलं तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादे

त.ति.त

शविधिर्नैवाश्रवणलाभाच्चलस्यतिवादिस्थानित्वाभ्युपगमेतुलः परस्मैयदमित्यादिस्वरसत
:संगच्छतइतिदिक्कृतियुतसमित्समाहारद्वंद्वः ३४: ठक्कर आगमलिंगं न भवति सप्तदशभिरादे
शैः समभिव्याहारान् किंतु रघोदिति विशेषणार्थ एरदित्युच्यमाने एधे वहि एधे महीत्यत्रा
पि स्यात् वसं ग्रहणोपन्ययग्रहणार्थ वङ्गहणपरिभाषयोरपुवृत्तेः। केचित्तु रघोदित्यत्र लि
उत्तन्यनुवर्तनाल्लिङादेशस्येव वसं स्येति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने एधे वहि एधे वहि ए
धे महीत्यदाभिस्तत्त्वैर्वतिपुसंगोनात्तो वनहितत्रकारमात्रमादेशो भवति तेनेदोदित्य
त्रकारस्य षष्ठिपत्यर्थ एवेत्याहुः तच्चिंत्य मृत्कारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदंतग्रहणा
दि वसं तस्याल्लिङोऽस्यादित्यर्थ पुसक्त्या उक्तातिपुसंगस्य तदवस्थारत्नानात्तेनेषेः कर्मणि आशी
र्लिङिः एषिषी महीत्यत्र गुणनिषेधेन तथा वृश्चतेः। पठ्यते च कर्मणि लिटि वपुश्चि महेइत्यत्र
ग्रहिज्येति संप्रसारणंतडा नौलस्येन्यस्यानुवृत्तेर्लादेश एवाऽऽनोग्रह्यते इत्याशयेनाह शानका

रामः

नचोवेत्तिनेनपरस्मैपदिन्योपिताच्छीत्यवयोवचनेतिचानशभवत्येवकतीहनिष्ठानाःअनुदात्त
डितःअनुदात्तइत्यादिउपदेशेजनुनासिकइत्यश्चउ.श्चअनुदात्तङोतोइतोपस्यसःअनुदात्त
डि.उतद्वद्वांतेप्रयमाणाश्चु.व.पुन्येकंसंवध्यतेतत्तानुदात्तांशेतदंतविधेःफलाभावात्अंः
शांतरेएवतदंतग्रहणमित्याशयेनाहअनुदात्तेतइत्यादिउपदेशेजनुनासिकइत्यतोऽनु
त्तमुपदेशग्रहणमपिडि.दंश्रेएवसंवध्यतेतान्यत्रअवाभिचारात्तदाहउपदेशोयोडि.दितिचि
शेषमंतरेणतदंतविधिरिहदुर्लभइत्यतआहधातोःरितिलस्येतिननिहानुबृत्तेरभावादुभयम
पिदुर्लभमभवाद्यइतिसूत्रान्मंडकप्लुत्याऽनुबृत्तस्यधातवइत्यस्यविभक्तिविपरिणामात्कथंचि
धातोःरितियदेतलक्ष्येपिलस्येतन्नलभ्यतइतिचेतेअत्राहुःइकोलित्यत्रसन्निधातोःरिवेहात्म
नेपदेनलकारधातोराक्षेपोबोध्यःनिङांलादशत्वात्तस्यचधातोविधानादितिउपदेशेइतिकि
मचुक्किषतिगाड्कुठादित्यइतिसनआदिदेशिकंडि.त्वेधातोःकिंमचउ.उ.त्यामाभत्तअदुदु

त. नि. न

वत्तुवोचनननुलावस्थापामेव वृत्तादित्यः स्यन्तासीत्यादिनास्य प्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपद
परस्मैपदरूपनियमापवृत्तावपिलकारसामान्याश्रयत्वेनांतरंगत्वात्स्यप्रत्ययत्पूर्वमेवलस्य
तिवादिषु सन्तु यद्वेपरस्मैपदपक्षे चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति वृत्त्यास्यसमो रिति सूत्रे स्यग्रहणं
त्यर्थं स तेनैव स्यग्रहणेन विकरणोभ्यो नियमो वलीयानिति जायते मते नानुदात्तेत्वाद्धर्तिष्यत इत्ये
वं नित्यमात्मनेपदेषां प्रेकः स्यसमो रिति परस्मैपदमपि सक्षे भवति तथा च विकरणोभ्यो नियम
स्यवयवत्वाच्च उ. डोर्न दोषः विकरणात्प्रागेव परस्मैपदपु वृत्तेरिति चेत् सत्यं स्यग्रहणं विकरण
व्यवधानेपि नियमपु वृत्तिज्ञापपतीति पक्षे व उ. डोर्न दोषः स्यादेव अयंच पक्षः शब्देः श्रित इति सू
त्रे भाष्यकैर्योः स्यष्टः किंच तदंत विधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमधातोरेकाच इत्याः
दिनापडवोभ्रपते अनेरीपड् अनीयते शेते हु त इत्यत्र तु वा यदेशिवज्ञावेन वडिदंतत्वं नमो वरिवश्चिः
त्र उ. इति क्य विचित्रीयते इत्येतत्कथमिति चेते अत्राहुः अवयवेऽचरितार्थो उ. कारः क्यजंतस्य वि

रामः

शेषसंभवति तथा च समुदायानुबंधोऽकार इति व्यपदेशिवद्भावे नैव डिदंतत्वं बोध्यमिति स्वरितजि
तजितः पूर्ववदिच्छेदः पुन्येकं संवध्यते करे तौ मभिष्येति गङ्गातीतिकर्त्रभिषायम् कर्मण्यण धातो रिति
धातो लस्येत्यर्थः लकारधत्वा राक्षेयः पूर्ववद्धो ध्याः तिडः स्त्रीणि त्रीणि ॥ तिडः षट्त्रिकाः संजास्तुतिय
था संख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह उभयोरिति परस्मैपदमात्मनेपदमिति चाबुवर्त्तते तेन पदे द्वये पुन्येकं त्रय
स्त्रिका इति यथा संख्यं सजाः प्रवर्त्तन्त इति भावः ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमो मध्यमश्च मध्यमश्च मध्य
मा वित्येवं ह्येकैक शेषाणां प्रथमादीनां प्रथमोत्तममध्यमोत्तमोत्तमप्रथममध्यमोत्तमा इति द्वंद्वेऽभापग
नेत्रिक द्वयस्य त्रिक द्वयस्य यथा संख्यां प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युर्नन्वेकैकस्येति एतु उत्तमे वेति सूत्रं
विहृद्येत्तरालत उत्तमसंज्ञकत्वा लाभात् ततश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येक शेष आश्रीयताम् तथा
हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्तमेव अन्यथा शात् कृतोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञाप्राप्य
मादिसंज्ञया बाध्येत ततश्च क्राम्यति क्रामतीत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घानस्यात् आक्राम

त.ति.त

त्रित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् परस्मैपदानामिति ॥ विहितस्य एण लोणालुत्तमावेति णिन्त्वविकल्पवि
धानाहापकात् परस्मैपदसंज्ञायानवाधते इति कृषेत्तर्हि सुतसंप्रतिपत्तिगौरवमृता न्येकवचः
नातानीत्याख्यानामलक्षेत्यादि अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्पुण्यमादिसंज्ञानामेकवचनादिसं
ज्ञानां वपर्यायस्यान् इष्टाप इष्टापत्तौ अत्रे लोढो मे निरिति कृते एकत्वे विचक्षाया मुत्तमसंज्ञाः
भावादी उत्तमस्येत्यस्या प्रवृत्त्या दीत्यादि प्रयोगोपि साधुः स्यादिति भावः पुन्येकमितियत्रुपात्ता
एकैश इत्युक्तं तदयुक्तमशमेव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्पेन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवच
नापवादः शसितिसिद्धांतान्ततथा सुप इति सूत्रेणैकैक इति चोक्तमयुक्तमेव एतच्च मनोरमाग्रंथा
नुरोधेनोक्तमशयेन एकेकमेवैकैकशः स्वार्थेशसनत्त्वत्र वीप्सायामनवत्स्वार्थयः शस्यस्या
करग्रंथात्तावगम्यते इति वाच्यमएकांकपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वोदत्वेति भांश्यान् शस्यंतस्य
पुन्येकमित्यर्थकत्वेन कैपटे नव्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापिशसोऽवगम्यमानत्वात्ततश्च एकै

रामः

कशस्तिष्ठा चोक्तमयुक्तमितियदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः युष्मादिसमानाधिकरणा इत्यस्य व्याख्या
नंतिडवाच्यकारकवाचिनीतिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दान्ममेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरं
करणमस्यानिनीत्यस्य व्याख्या नमप्रयुज्यमान इतिसमानाधिकरणोक्तिमत्त्वां पश्यति त्वया क्रि
यतेतु न्यंददातिमन्योपपद इतिसप्तम्यंतस्यानगुणत्वेन व्याचष्टे तस्मिन्पुद्गतिभूते सतीति तस्माद्वा
तोर्लस्य स्थाने इत्यर्थं तथा भूते इति तिङ्गवाच्यकारकवाचिनिप्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ति
डं शिजधात्वधिकारोक्ता इति किमहरीन् शसः सार्वधानुकमपिदिति डि. त्वेवे डि. तीति गुणाः स्या यौत्
लिहः श्रिय इत्यादि शसंतैषु सार्वधानुके ये गितियक् स्यात् केचित्तु वारिणी इत्यत्र नुमि कृते पिल वृ
यधगुणाः स्यादित्याहुस्तत्र किं तीति निषेधात् इगंतत्त्वप्रयुक्तस्य नुमः गुणप्रयोजकत्वे सन्नित्याजपरि
भाषाविरोधाच्च कर्तरि शयू सार्वधानुके यगित्यतः सार्वधानुक इत्यनुवर्तते धातोरेकाच इति सूत्राद्वा
नोरिति च तदाह कर्त्रर्थ इत्यादि जों उतः तकारादकार उच्चारणार्थः आपमेयी नीति सूत्रान्त्यग्रहण

त. नि. त

मनुवर्तते न त्वादिग्रहणमेकंदे शेषगितत्वपुति ज्ञानात् तस्यापि अनुवृत्तौ तु शयांत्यै इति न सिध्येत
श्री डोलेदृष्टेऽपि वित्तं न रंगत्वा दंतो देशात्पागाठि कृते - स्यादित्वाभावात्तदेतदाह प्रत्यया वयव
स्येति प्राचातु प्रत्ययादेः - स्येत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तं इह मनोरमायामादिग्रहाणां निवृत्तमित्युक्तं तदा
याततः ॥ अन्यत्रापु वृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वा योगात् निवृत्तमित्यस्या ननु वृत्तमित्यर्थे इति वा
कथंचित्तव्याख्येयमयत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रंथसमर्थनाय वाचक्षते आगमे कृते तत्सहितापि प्रत्ययो
स्तु नात ननु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति तत्र अवयवविनिर्मुक्तस्या च पवित्वा योगात् अ
न्यथा भूत्यात्तामित्यादौ नामादीनामिडागमापत्तेः ननु अंगान्तरस्य प्रत्ययस्य इदं पासु उं तं तु नांगमि
ति चेन्न आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणांतस्यैव त
दादिग्रहणावलेन पासु उं तस्याप्यंगताया दुर्वारित्वान किंचालविषीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीपुटि
कृते लिङः स्थाने इत्तत्स्यागमेनादित्वविद्या तात्पत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशक्यप्रत्ययत्वेरेक

रामः

तव्ये आगमा अविशमानवदित्यतिदेशोऽयुदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यादेः स्वाकृतः न चैतल्लेख्ये लस्यापि पुन्य
यत्ते युञ्जते न च तन्मते आगम सहितस्यापि पुन्ययत्नादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्तद्वारणाय पुन्ययत्नरे
कर्तव्ये इत्यादि ग्रंथः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रंथविरोध इति वाच्यं आगमा अनुदात्ता इति वि
शेषवचने नागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आशुदात्तत्वस्य तत्राप्युदात्तत्वे रिति दिक् उत्प्रेति मूकारारवुच्चारः
णार्थः अतो गुण इति अतो दीर्घा पञ्चीति न प्रवर्तते स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिनिः
भावः अतो दीर्घा तु - सुशम्यत इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते सार्वधातुके किं केशवः अंगना अ
तश्चादिति वक्तव्ये दीर्घग्रहाणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थं अन्यथाऽपाक्षीरोदनं देवदत्तननुपचा
मिभोरित्यत्रानंत्यस्यापि पुश्चरव्यां नयोरिति प्लुतः स्यात्तर्के चित्तु अत आदिति सुवचांतपरकरणसा
मर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्याप्यसंगत उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार
इत्यादि नुस्थानंतरम इत्यनेनैव सिद्धं अत एव वृषा कय्य ग्रीति सूत्रे वृषा कपिशदो मध्यो दात्त एक ए

त.सि.त

वोदात्तत्वं प्रयो जयत्यग्न्यादिषु तु स्थाने तत्र मइत्येव सिद्धं मिति मनोरमादा बुक्तं तत्र प्रयो जनाभावात्
परकरणमनणिविध्यमिति नाशंकनीयमेव यदि तु हलङ्गावुत्पद्यत्यत्र आआविति वत् अत आइ
त्यत्रापि आ आइति प्रसङ्गः क्रियते तदा तपरकरणां विनापीष्ट सिद्धिरित्याहुः प्रहासे वेति सूत्रस्योः
दाहरणमाह एहि मन्ये इति ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः एवं एतवेति एतं मन्ये ओदनं भो
क्ष्ये एतमन्ये ओदनं भोक्ष्ये इत्यन्वयभोक्ष्या वह इति युवां मन्ये ये भोक्ष्यामहे इति युयं मध्ये इति
क्रमेणार्थः परोक्षेति ठपश्रयण दिव्यापारं पराक्रिया सर्वा परोक्षे च उक्तं हि भाष्ये क्रियान
मेव मत्तं जापरिद्वष्टा पूर्वापरीभूता वयवानशक्यापीडाभूता निदर्शयितुमिति तथापि तदनुकूलश
क्तिमत्ता व्यापाराविद्यानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रपुत्रक्षेपि
लिते भवत्येव श्रयं पपाचत्वं ये विद्यननुक्रिया शब्दवाच्यांश्च श्रयणाधः श्रयणादिव्यापाराणां युग
पत्त्यन्यथा विषयत्वेपि क्तमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति यत्र तु क्रमशोपि पुत्र्यक्षविषयत्वं नास्ति न

रामः

त्रहियारोक्ष्यं क्रियापातं तज्जलिद्युत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेदत्राहुः स्व व्यापारस्य विवर्तमानता द
शायां व्यासंगादिना स्वयमपुनिसंधानेन ततः कोर्पेणानुमितौ भवत्येव बहुजगदपुरत्ता तस्य मन्त्रा कि
लाहमिति वदितिलिङ्ग आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति लङ्ः शाकठायपनस्येति सूत्रादेव कारो बर्तते इति
भावः परस्मैपदानां अत्र यश्च शब्दस्य अकारो विधीयमानु अन्यस्य प्राप्नोति । न चाकारस्य कारविः
धौ निरर्थकत्वं मिति वाच्यं यथा संख्यायादनेन कृतार्थत्वात् अत्राहुः धातोरित्यधिकारादादेऽपर
स्येति च्यं जनमात्रस्य कृते द्वयोरनौ गुण इति पररूपं पद्वगद्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्त
थाचानेकात्वात्सर्वदेशे सिद्धमिच्छति मिननुसुवन्तानामेव द्वंद्वस्तत्रत्वकारद्वयकल्पनायां सवणा
दीर्घ एव स्यादिति चेन्नैवं आदेशानां स्थान्यर्थे नैवार्थवत्त्वात् यश्च शब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं
पुन्येकमर्थं न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेनानौ गुण इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः भुवो बुक् अः
चि श्रुधात्विति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह लुङ् लिङेरचीति अचीति किं अभूत् अभूः इत्यत्र बुक् स

न. ति. त

तिलोयो बोरितिलोपं वाधित्वा परत्वा इल्लुगादिलोपः स्यात्त ननु हल्लुगादिलोपादंतरंगत्वात्त्रौपोः
कोरितिलोपस्येव भविष्यति तथा च मव्यतिर्यङ्लुगंतात्त्रिडिति प्रसिद्धो रमा माम मत् अमामः इत्यत्र
बोर्लोपस्येव माधवादिभिः स्त्रीकृतः एवं वा जग्रहणांडुपधापो इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्यप
रंजकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं नत्वा वक्ष्य कतयेत्येव निष्कर्षोऽचित इति चेत् अत्राहुः भुवोबु
पित्यस्यांगत्वाद्बहुषेदन्तेन हल्लुगादिलोपस्येव बुकोपिवहिरंगतया असिद्धत्वे सति वलितिलो
पस्य प्राप्तेरेवाभावादऽग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति अयं शंकाग्रंथः समाधानग्रंथश्च मनो
रमायां स्थितः अत्र न व्याः मव्यतिर्यङ्लुगंतात्त्रिडिति अमामदित्यादि रूपं तु दूरायास्तमेव प्रकार
रवकारांतानामुठभाविनां पङ्क्तुनास्ति तिङ्श्रुतिः सूडिति सूत्रेभो व्येधनिजकैयटेन स्य स्त्रीकृतं इ
दं च स्त्रीरिति पत्रोक्तं द्विषयकज्वरत्वेरेत्पूठभाविनोः स्त्रीविमबोत्तुर्पङ्क्तुगस्येवेति न्याय्यमाध
वादिसंमतं च मव्यवंधने अयं यांतुठभावावीति मूले वक्ष्यमाणोच्चाततथा च तदुं येन सहात्रत्ये म

रामः

नोरमाग्रंथोविहृत्तइत्याहुःषदिनुमवतेयडुःलुगंनादितिमनोरमायांपद्येतेतदातत्रपूर्वापरग्रंथः
विरोधोनास्तीतिदिक्श्रुजादेरितिपदिवलीहेऽस्यतदाइन्द्रमात्मनइन्द्रतिइन्द्रीपतिइन्द्रीपितु
मिन्द्रतिइन्द्रिदीपिषतीत्यत्रदकारस्यनन्दाइतिद्वित्वनिषेधःस्यात्किंतुश्रुत्वासावादिश्रुजादि
स्तस्मादितिकर्मधारयादिषायंचमीतदाहश्रुदिभूतायचःपरस्यत्विभूवभूवइतिपश्यत्रधात्व
वयवत्वंप्राथम्यंचनसंगद्व्युत्तेतथापिवापदेशिवज्ञावेनतद्वोक्त्यंनन्विहचत्वारएकाचःत्रौतेवयवा
स्त्रयःभूःउडुचुइतिभूवितिसमुदायश्चतुर्थःतथावानियमेनयस्यकस्यचित्द्वित्वस्यात्तमेवंस
मुदासुदायैकाचएवद्वित्वस्यन्यापत्वात्तस्मिन्निहिद्वित्वमानीश्रवणवाश्रपिद्विरूप्यंतएववृक्षचल
नेसर्वावयवचनवत्श्रुतेतिहंकाचोद्धेइतिप्रकरणीहलादिःश्रुत्यासत्येतिजातियरोनिर्देशःतेनश्रुत
तुःश्रुत्तुरित्यादौतकारादिनिवृत्तिःसिद्धतिक्वचिदभ्यासेआदेर्हलःसत्त्वमाश्रित्यसर्वत्रानादेर्लोप
विधानात्भवतेरःअत्रलोपोभ्यासत्येतिस्त्रादभ्यासग्रहणमनुवर्ततेअत्रप्राचोक्तंभवतेरितिक

न. ति. न

न निर्देशाद्वाव कर्मणोर्नात्वमिति व्याख्याने वत न्यौत्रेण कर्त्रर्थयोस्ति पशपो निर्देशादित्यर्थ इति।
तत्र धातुनिर्देशमात्रेऽप्येव विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितः
स्यापि न स्यात् श्लिष्यश्चित्सामर्थ्यादेव ह पु वृत्तेः अन्यथा न्य दु क्त रीत्या उपसर्गान्मुनेति सुवतीत्यादि
नामपि भावकर्मणोरपु वृत्तौ सर्वो वस्य स्यात् अपसिद्धांतश्चापमिति साष्टमे वा करदृशामप्र
युंजते च कर्मण्यपि अकारं कवयः न स्यात् यत्र विमरां वभूवे विभावरीभिर्विभरा वभूविरे इत्यादि
एतच्च पु क्रियापसादग्रंथदूषणं मनारमायां स्थितं अत्र न च्याः श्लिष्यश्चित्सामर्थ्यादेवेहः शयः
पु वृत्तिरिति पदं न तत्रापि वतिग्लापित्वाप्येव वा शपश्च न्य आत्वनिवृत्त्या वशित्वस्य चरिना
र्थत्वात् एवं चोपसर्गान्मुनेति सुवति भवते रः ध्यापनेः संप्रसारणं चेत्यादि निर्देशादकर्तृवाचि
त्यपि परे शवाद्यप्येव व्याख्येयं अन्यथा इकश्चिथावित्यत्र वक्ष्यमाणस्त्वग्रंथेन सह विरोधा
यत्तेः केचित्तु सित्वातिपः सार्वत्रुत्वेन भवति रित्यादावाधधातुकस्येव लोदेरिति इडागमनिवृत्त्या

रामः

बुवीतिरित्यत्र बुवद्भीडिति शीडागमप्रवृत्त्या च शित्वं चरितार्थमिति व्याचख्युः तच्चिंत्यमस्ति तुत्रे
न्यनेन एतन्निषेधादाह धातुकत्वेऽपि सत्यभावात् बुवद्भीडित्यत्र बुवः परस्य हलादेः पित शीडागम
उत्प्रेतन्यात्र स्य मूले व्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति विशेषणभावेऽपि सत्यभावात् न च हलादेः पि
त्यस्य स्य मूले व्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति विशेषणभावेऽपि सत्यभावात् न च हलादेः पित्यन्य
स्य सार्वधातुकस्येति विशेषणभावे बुवो लिटि वच्चादेः शेषः यत्ति उवकोऽन्यत्रातिप्रसंगः स्यादिति
वाच्यं यलोऽत्र पित्वाभावात् न च स्थानिवभावेन पित्त्वं श्रुः शान्तः चः शित्वेन लिंगेन कश्चिदनुबंधका
र्येऽनल्लिङ्गविवेकितं तत्रिषेधात् स्यात्पूर्वोक्तरीत्यै वञ्छितः शित्वसामर्थ्यादिकर्तृर्यपिशयः प्रवृत्तिरि
ति ग्रथोमिराकर्तृव्यङ्ग्याहुः न दपरेन समंते यत्तः पित्वाभावेऽह्यसंयोगान्निवृत्तिरिति किंचाह चित्त
पीति संयुसारणो सन्नुवच्चि ~~यत्त~~ यत्त उवकोऽनिसिधौ ते किंतु उविद्यनुकोऽनिस्यात्तत्तत् स्यात् स्थानिवत्त्वेन
चरैः पित्त्वेऽन्यपगते उवकोऽनिस्यादावतिप्रसंगवारणाप्यपितः सार्वधातुकस्य ईडागमइति व्याख्यातव्यमेव

न.ति.न

नथा च वृत्तिः॥ रित्युत्र इति गमपट्टाशित्वं चरितार्थमिति कैश्चिदुक्तं तदपि सम्यग्यवेति असिद्ध
वदत्राभात्तवत्करणं प्रतिपत्तिस्तथा वा यत्र अन्यथा सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत्साम
र्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात्तथा राजभिन्ने पुरोहिते राजोऽयमिति प्रयोगो राजवदिति कथं चित्क
ल्पयति राजवदयं पुरोहितवदित्युक्ते तुल्यपुतिपत्तिर्भवति तथा वा गत्या सत्त्वं तु कोरसिद्ध इत्यत्रासिद्ध
वदिति कल्प्यते असंयोगास्ति किं दित्यत्रापि किं दित्यगत्येव कल्प्यत इति ज्ञेयं आभादित्यभि विध
वाङ् भाषिकारमभिव्याप्यत्यर्थः अधिकारश्चायं अत्र ग्रहणं समाना अये प्रतिपत्त्यर्थं आभाङ्गु ह
णं विषयनिर्देशार्थं भाषिकारस्यावधिलाभस्तत्रंगस्य पुत्त्ययः परश्चेत्यादी विवक्षाख्याने नैव सि
ध्येति एवं चानुदात्तोपदेशेन तत्रास्योपस्थाने संन्ययमर्थो भवति एवामनुनासिकस्य लोपः स्याऽमू
लादौ किंति परे सचासिद्धो भवति अत्र मूलादि किंदाश्रित्येव पदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति
॥ जंगहि जंघहि अतो हेरिति लुग्न भवति अनुनासिकलोपस्य हि शब्दाश्रितत्वे नासिद्धत्वात्तन्वत्स्या

रामः

धिकारेऽप्येतेष्वत्रयत्रोपस्थानंततएवारस्यपदाभीयंतस्मिन्नेवकर्तव्योऽसिद्धत्वंस्थातेनतुततःपूर्वस्मिन्न
पिततश्चसौरित्येत्वंपूर्वस्मिन्निवेककर्तव्येनासिद्धंस्यादितिचेनभवेइयंदोषःशब्दाधिकारेअर्थाधिका
रत्त्वयंततश्चेहश्चान्नलोपइत्यवाधिर्निर्णीता॥सएवप्रतिसूत्रसुपतिष्ठतेतदेतत्सकलमभिप्रेत्याहइत
दुर्धमिति॥अत्रापिशस्त्रासिद्धत्वमेवआकरेस्थितंतेनएषिशधीत्यत्रस्थानिनोमूलवत्त्वबुद्धेरनिव
त्तित्वात्तन्निबंधनंरूमूल्योहेर्द्विरितिधित्वंसिध्यतिपाचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षेतुनसिध्यतिदेवदत्तः
स्यहंजरिहनेदेवदत्तस्यजीवनंनेतिन्यायेनएत्वविधिनामूलवुद्धौनिवर्हितायांपश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तः
नेपिधित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुःसमानास्येइतिकिंयपुष्पःचिच्युष्टःलुलुबुधःजोइहयाधातोचिचो
लजश्चपरस्यवसोर्यत्संप्रत्यारणंतदातोलोपइतिचेत्यालोपेएश्चेकाचइतिप्रणवडिचकर्तव्येना
सिद्धंआलोपादीनिहिक्कसौसंप्रसारणंतुविभक्तावितिवाश्रयत्वात्तनचवहिइंगत्वेनासिद्धतात्विह
तिशंक्यंनान्नानंतर्पइतिनिषेधात्तुवाहनुठसूत्रस्थवहिरंगपरिभाषायाअप्याभीयत्वेनआलोपादिषु

न.ति.त

कर्तव्येष्टसिद्धत्वाच्चनचोक्तपरिभाषायाश्चोपादीनोचसमानाश्रयत्वेनेतिशंक्यं वसोः संप्रसारणे
कृतेत्यजाद्याश्रयेणोपादीनिप्रवर्ततेनेषुकर्तव्येषुसंप्रसारणस्य असिद्धत्वापतद्विषयेवहिरं
गपरिभाषापिप्रवर्ततइतिनेषांनसत्त्वादितिदिक्विषयलाभार्थं आभाडहरांकिंआभीयंप्रत्येवा
भीयमसिद्धंनान्यंप्रतीतियथास्यादित्येवमर्थेनेनअभाजिरागइत्यत्रभजेअद्यजिचभावकरणायोरि
तिनलोपेकृतेतस्यासिद्धत्वाभावादतउपधायाइतिवृद्धिर्भवतीत्याहुः स्यादेतत्तदेभतुः देतुरित्यत्र
अधिग्रंथिदंभीतिवक्ष्यमानवचनेनलितः कित्वात्रलोपेप्येत्वाभ्यामलोपोनस्यांतांनलोपस्यासिद्धत्वं
नआत्राहुः असौलेलोपइतिप्रकरणल्लिंगादाभीपासिद्धत्वमनित्यमितिनास्त्यत्रदोषःतपकर
णंहिआत्तामित्यत्रआडागमस्यलोपोमाभूदित्येतदर्थंयथाडागमः असोरलोपंप्रत्याभीयत्वेनासि
द्ध॥स्यान्नहिंकिंतेनतपकरेणोनएवंचदंभेअतिवक्ष्यमाणंनपूर्ववार्तिकंकिंत्वमित्यवलतभ्यमेवे
तिचुकोवुक्शास्त्रस्यएवमग्रेपिपुठउदाहरणंतुदिदीपेचभूवेतिअत्रपाचादंभिभवतिभ्यांचेतिस्त्रं

रामः

पितोपितिठः किं त्वार्थमिति व्याख्याया चोद्दितीति वृद्धिप्राप्तौ किंति चेति निषेध इत्युक्तं वदुपेक्षितं इत्यु-
क्तं योरेव गुणवृद्धोर्निषेध इति सिद्धिर्ज्ञानात् अन्यथा इकस्य निकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृ-
द्धिर्न स्यात् ॥ न चात्र किंत्वसामर्थ्यादिनिगलक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यं शलितु न मेणालि च
गुणनिषेधेन किंत्वस्य चरितार्थत्वात् सूत्रं तु पुन्याख्यातने वा करे तथा करे तथा च वार्तिकं इन्धेः
दो विषयत्वात् भुवोर्बुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिठः किं द्वे च नानर्थक्यमिति यद्यपीह शब्दांतरा प्राप्ताः
बुको नित्यत्वं नास्ति तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यतास्वीक्रियत इति यदो-
प्यस्मादेव वार्तिककारवगम्यते तेन रंधेर्लिचिपरा मपि उपधा वृद्धिवाधित्वानित्यत्वा इधजभोरची-
तिबुमि कृते रधयतीति सिद्धं न चेवमपि संयोगात् परस्य लिठः किं त्वार्थ इन्धेः शब्दोपेक्षित एव
अन्यथा समीधेदस्य हतममित्यत्र इन्धेर्नलोपो न स्यात् नैवं दस्युभययेति सूत्रेण हि सार्वधानु-
क्तं संज्ञा आर्धधानुसंज्ञा च विधीयते तेन सार्वधानुक्तमपि दिति लिठे डि-त्वे स्यादेव न लोप इति वार्तिकं

न. ति. न

काश्यातश्रुत्रन्याः वभूवेत्यत्र द्विर्वचनेचीत्यजादेशस्य निषेधाद्गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वक्तुः प्रवृत्त्या
भुवोवुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिविहे भूयन्यासो निष्पद्यो जनः शब्दांतरप्राप्तावुकोः
नित्यत्वं नास्तीत्याशंक्य कृता कृतपुसंगित्वमात्रेणापि क्वचित् नित्यत्वं स्वाक्रियत इत्यादिसमाधा
नमपि व्यर्थमेवेत्याक्षिपेत्तत्र यमेव समादधुः सायद्वित्वप्रकरणं ते हि वार्तिककृता पूर्ववित्तिषे
धः यद्यने द्विर्वचनं यण्यवायावदिशालोपोयधा लोपकिनीरुत्वेत्यइति तथा च द्विर्वचनेचीति
सूत्रं नारंभणीयमित्यायेन नित्यत्वादिति हेतुरूपन्यत्तइति द्विर्वचनेचीति सूत्रेण अजादेशस्य
स्थानिवद्भावो विधीयतइति पतइति पतइति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृद्ध्या आदेशस्य स्वीकृतत्वादिति
शानंतरमपि वक्तुः प्रवृत्तिरस्तीति भुवोवुको नित्यत्वादित्यादिग्रंथः समागेवनैवमपि नामधातु
षुत्वापपत्तिमाययतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौपररूपात्पूर्वनित्यत्वादिलोपइति ग्रंथः कथं संगच्छते
ति वाच्यं प्रकृत्यैकाचितिसूत्रभाष्ये पुनरव्याप्तमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः अतएव त्वादपत्तिमादयंतीः

रामः

त्येव न्यायमित्रोक्तमिति दिक् आर्द्धधातुकस्योद्भूतादेः नेङ्गसिद्धन्तीत्युक्तः इति न्यनुवर्तमाने पुनरिड
ग्रहणं निषेधसंवद्धस्योऽन्येति वृत्त्यर्थवस्तुतस्तु समर्थानां पुथमादौ न्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये प्राग्नि
शब्दस्य नंतरं समर्थानां पुथमेति निवृत्तं वेति न्वनुवर्तत इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तं इति इत्यनुवर्त
त इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिद्ग्रहणं न्यक्तुं शक्यं तथापि स्य प्रतियोग्यार्थं तत्स्वीकृतमिति बोध्यं अ
र्द्धधेति किं आत्ते शोते दा वलादेः किं एधनी पां न नुरुदादित्यः सार्वधातुकस्य पदि इड धवति न हि ह
दादित्य एवेति नियमादात्ते शोते इत्यत्र न भवेदित्यार्द्धधातुकस्येति वार्थं न च रुदादित्यः सार्वधातुकस्य
वेति विपरीतनियमादोदितैत्यत्र स्यादात्ते शोतेत्यत्र तु स्यात् इति शक्यं रुद विद मुषग्रहित्वपि प्रद
ः संश्रुतिप्लास नोः कित्वस्य वैपर्थ्यप्रसंगतत्वं दुक्करीत्याह देः क्लामनोरिगमाभावेन न क्लामेति
ति निषेधाप्रकृपात्कापत्ये औपदेशिकत्वं किं स्य सुस्थत्वात् हलन्ताच्चेति - लादिसनः कित्वाच्च तस्मि
द्विपरीतनियमासंभवेन आर्द्धधातुकग्रहणं न्यर्थमेव ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्यांगस्येति पद

त.ति.त

विहृतं तद्विशेषं स्यात्ततश्च अडाठा विवडा ममो अंग स्यात्मा तमे वं कृते था ई धातु क ग्रहणे व ला
आ ई धातु क स्य पदं गंत स्याडा ग म इ ति व्याख्या नाय त्वा उक्त दो ष ताद व स्थ्या त अ कृते पित कु हणे अंग
स्य यो व ला दि रंग नि मि र्त न स्ये डि ति व्याख्या ना दि ष्ट सि डे अतस्मा दु भ या पि व्याख्या ने शरणी क
र्तव्ये आ ई धातु क स्ये त्वा स्य त्या ग ए व श्रे या न न चे वं के श वः अंग ना वृक्ष त्व मि त्वा त्रे षु स्थ त त्र द त इ डा
तो रि त्य तऽ धा तो रि त्य नु व र्त ना द चा तोः पर स्य र भ व ती ति परि हार सं भ वे पि लु भ्यां प त्या मि त्वा त्र दु र्वा
र ए वे डा ग मः वि हि त वि शे ष णे ना प्य पं च रि तु म श क्यः कि वं ताः धा तु त्वं न ज ह ती ति लू भ्यां लु भि रि
त्य त्र त्या मा दे धां तो वि हि त त्वा न या या त किं चा जु गु ष्म ते इ त्या दौ गु ष्म ति जू कि ष्य इ ति धा तो वि हि त स्य स
नः इ दु दु र्वा रः स्यात्त न वे ह धा तोः पर त्र वि हि त स्य व दे लो रि ति व्याख्या न ला भा य धा तो रि वि ष व म्यं व म
पे क्षि तं त्रु दु र्त्त भं अत इ डा तो रि त्य त्र धा तो रि ति ष ष्यं त त्वा त्त तथा च वृक्ष त्व मि त्वा दा व पि इ डा ग म प्र सं
ग इ ति वा च्यं शब्दा धि कार प क्षे त्व रि ते न तत्स दृ श शब्दा नु मी य त इ ति पं च म्यं त ला भा त अतु वा ष ष्यं तः

रामः

त्वं विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति त्रिपुसंमाभावादाद्ध धातुकस्येति न्यर्थमित्याहुः ॥ च भ्र व्याख्या पमिष्ठसिद्धे
: तस्माज्जुगुप्सते इत्यादावतिप्रसंगवारणार्थं आद्ध धातुकस्येति ग्रहणं केचित्तु धातोरित्यावर्त्य धातोः
रित्युच्चार्यति हि तोयः प्रत्ययः तस्येति यदि व्याख्यायेत तदा लूभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसंमाभावादा
द्ध धातुकस्येति न्यर्थमित्याहुः ॥ च भ्र विवेति न चात्र श्यकः किंतीति दशमिषे धेवुगागमोपि नास्यादि निशं
क्यं क्रादि निषमादि उपवृत्तेः अनद्यतने अतीताया रात्रेः पश्चोर्द्धे न आगामिन्याः पूर्वोर्द्धे न सहितो दि
वसोः अतन इति कालोपसर्जने चतुल्ये मित्यत्र स्थितं आद्ध धातुकं धातोरितीति धातोरेकान्य इत्यतः धातो
रित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारंभादिदं लभ्यते एरञ्च त्रैवमनोरमायां स्य ष्ठं धातोरिति
विहितेति किं लूभ्यां जुगुप्सते अनेकव्यवहितस्येति सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं नत्वं गस्येति भ
वः तासत्त्वोः सः स्याद्ध धातुक इत्यतः सीत्यनुवर्तते अंगाक्षिप्रप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणान्नय
स्मिन्निधिरिति तदादि विधित्तदिदमाह सादाविति एवं रादावित्यत्राप्युत्थं प्राग्वदिति तासे लोप

त. ति. न

इत्यर्थः अतिसुनेहसंवध्यतेतनोरादिडात्तयस्यासंभवात्तल्लुद्धोषेवतुमुनखुलौक्रियायांक्रिया
र्थापामितिपागुक्तंनोन्यःशेषइत्याहअसत्यामितिचार्थमासत्यामितिहरदत्तत्वाहअस्वरितः
त्वादेवक्रियाथार्यामितिनानुवर्ततेएवंचशेषेनेतिमुक्तजमितिजसिंत्वाशपिष्यतेइतिस्थायतेइत्या
दौतुमुनोल्होवावाधायतेःकल्पुदत्तुमुखलर्थेखवासहपविधेरभावात्अत्रचजापकंपेषातिस
र्गपाप्रकालेषुकृत्याश्चेत्यत्रलोठावाधामाभूदितिपुनकृत्यविधिरित्यादिक्रुदंतेवक्ष्यतिइदम
पिशायकमित्यन्येदेत्तपत्तुप्राचाभविष्यतीतिवृजत्युदाहृततदायाततःतुमुचिषयेपिदृष्टेभव
तितुमुनाल्लएनवाधतेइत्येतत्पुनित्यादनायतस्यानुपयोगात्नहिभविष्यतीत्यत्रकर्त्तरितु
मुनःप्राप्तिरस्तिभावेहि सःसमानकर्त्तृकेष्वेतिवचक्षतेलडित्येतावत्सूत्रकरणेपिभविष्य
तीतिवृजतीत्ययंसिद्ध्यन्तेवेत्यास्तांतनलोडुविधिनिमंत्रणेन्यायानुवर्ततेतदाहविधादिष्वि
तिआशिषिलिङ्लोठोननुविधादिसूत्रएवसंप्रसार्यनाशीःस्वित्युच्यताकिमनेनय

रामः

यद्वा सूत्रं करणेनेति चेदत्राहुः इह हि त्ति च तौ चेत्पुनरस्यार्थमाशिसीतितावदावशक्यं लिङः
लोठावपि इहेव विधेयो विधादिसूत्रे आशीर्गुणोस्मै हि लोडित्यादिना त्वविषये परत्वाद्धोधः स्य
न सिद्धांते तु परत्वादेव विधिः स्मै लोडित्यो देवार्धक इति महानविशेष इति तु ह्योत्तान इयद्यपि
॥ तह्योत्तानडिलिवक्तुं शक्यं तथापि लाघवाभावादतिप्रसंगवारणाय हि शब्दसाहचर्याश्रयणे
गौरवाच्चतुह्योरित्युक्तं लोठोत्यङ् न लोठ इत्युपमेयेष्वस्तीदर्शनात् त्रयस्य तादेव वतिः तदा हतेनेति अ
उपैतु नातिदिश्यते न हि तौ लङ् क्रियेते किंतु लङ् अंगस्येति भावः न त्वेव मपियां तु इत्यत्र लङः शा
शाकयाठायनस्येति जुसस्यात् जुह तु विदं त्विसत्र तु सिजभ्यस्तेति तु स्यात् अत्राहुः विदालोवेति
वाग्रहणमिहानुवक्ष्य वस्थितविभाषाश्रयेणात्र जुसयद्वा लङः शाकयाठायनस्येति सूत्रे नित्यं डि
न इत्यतो डि न इत्यनुवृत्त्येवेष्टे सिद्धे लङ् ग्रहणमतिरिच्यते लुडि सिचाल डि स्यप्रत्ययेन च बावधा
नात् लिङि तु जुमिति जुसो विहितत्वाच्च डि न इत्यस्य लङ् एवेप्यवसानात् ततो लङ् ग्रहणं विभज्य

तु. ति. त

तेनिपमश्यापंलडे. वयो लङ्. तस्यैव - जुसनतु लङ्. वझावे नपो लङ्. ततस्येत्यतो नोक्तो षष्ठितित्ति
संश्रुदुरित्यत्रसिजन्त्यत्तेतिनिभाजुसंवाधित्वाच्छा कठापनेस्येतिविकल्पप्रसंगान्नतस्याल्वङ्ग्रह
णांशाकठापनसूत्रेकर्तव्यमेवनतुतदंतिरिच्यतेनचआतइतिसूत्रेणश्रुदुरित्यत्रनित्यंजुस्स्यादिति
वाच्यंनस्यनियमार्थो नविधायित्वायागान्नान्यथाश्रभूवन्नित्यत्रसिजन्त्यत्तेतिजुसङ्कर्तएव
स्यादितिनद्याःपदित्विहआतइतिसूत्रेमावर्त्यविधायंतानियमार्थानांचव्यायेततदातुउक्तोषाभा
वान्नपठेति समाधानमपिसम्यगेवशाकठापनस्येतिजुसोवैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षेपुनःप्रसंगवि
जानात्सिजन्त्यत्तेतिजुसिस्वीकृतेनसत्तरांसम्यगेवपरंतुजुहन्तुविदंस्त्वित्यत्रजुसवारणायव्यवस्थि
तविभाषानुश्रयणीयेवेतिदिकसकारांतस्येतिडि. ल्कारोत्तमसकारस्येतिप्रोक्तव्याख्या नं
त्वयुक्तंभूयासमित्यादावतिप्रसंगःस्यादितिभावःडि. दुत्तमस्येतिडि. ल्कारोत्तमस्येत्यर्थःतेनभवाव
ःभवामइत्यादौनातिप्रसंगःसोपिचेतिएवंचपिन्तेनानुदात्तस्यसिपःस्थानेपोहिरादेशःसन्तुस्थानेतरत

६ ख्या

रामः

मइत्यनुदात्तो न भवति जहि शत्रु न तु हि श्रुतं भवतादिति लुगपेक्षया परत्वाद्धेत्तातडः अंतरंगानेव लु
कवाधते न तु परमिति भावः सपिञ्चेति सइति तच्छ्रुदेन यस्याहुगमः सपराम्प्यत इत्याहुः इतश्च इत
श्च लोप इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणामवा इत इत्यनेन विशेष्य
नेतदाह परस्मैपदमिकारांतं पन्तस्येति प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तं तदयुक्तं भवेदित्यादा
वति व्याप्तेः न च लोयेप इत्यत्र शीघ्रदीर्घादिरलुएवं च नोक्ताति व्याप्तिरिति चेन्नैतत्पदैरेरण दत्त ए आः
बो भवीदित्यादावपि न दोष इति चेन्नैवं हर्देर्लुङि अहदितामित्यादौ दोषधौ व्यादिति मनोरमायां स्थितं
विधिनिमंत्रणा ॥ श्रोत्यो सुवाच्ये सुवेति पक्षद्वयस्यापि आकरे स्थितत्वादिति भावः त्रजे आद्ये त्वित्यनु
पपत्तिः विधादीनां प्रत्ययार्थत्वं मनुचितं तथा हि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारांतरे चरितार्थानां विधा
दयोर्थाः बाधकास्तुः तथा च लिङ् कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचन बहुवचने न स्यातां शवा
दयश्च न स्युः पुरुषश्च वस्था च न स्यात् अभिहितत्वं प्रयुक्तं तृतीयादि विरश्च हेनसिधेदिति द्विती

त.ति.त

येत्त्वित्यसुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादियोनवा धांते परस्परविरोधाभावात्तथा चलः कर्मणीत्यत्र लङ्
तिवहु वचननिर्देशे न सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङ्गदी नामपि कर्त्रादियोर्थाभवेयुः किंच कर्त्रादयोपि
निरवकाशाः न चलङ्गदयोऽवकाशाः न्यायसाम्येन विध्यादिबद्धर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तत्प्रकार
रवाच्यत्वात् न चैवं चतीत्यादौ धात्वर्थपुतिवर्तमानत्वादः पुन्यार्थतया विशेष्यत्वं स्यात्तथा चैक
कर्त्तृकावर्तमानापत्तिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्त्मनमप्युक्तं स्यादिति वाच्यं प्रयोज्येति तया विशेष्यत्वा
पाङ्गनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् ननु पुन्यार्थः प्रधानं पुन्यार्थो विशेष्यमाणमित्योत्सर्गिकमारब्धाते
त्यज्यते भावप्रधानमारब्धात्तमिति सिद्धांतानुरोधादिति चेन्न हि ततएव नोक्तदोष इति दिक् प्रवर्तनाया
मिति पुवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः अत्र वदंति पुन्यार्थः पुवर्तना चोभय
मपि व्यापारः स च धात्वर्थः फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात्तदाश्रयलुलकारार्थः व्यापारत्वे
नपुवर्तनाधात्वर्थत्वेपि पुवर्तनात्वेन पुवर्तनानुलिङ्गत्वादिरूपेण लकारवाच्याद्योत्यावेति प

रामः

सहयंप्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्थाभावेनेत्युच्यते प्रवर्तनात्तुविधिर्मांयेरपत्तीत्यनुभवास्त्रिडादिनिष्ठा
शादीभावेनेत्युच्यते वेदएवलिङ्गादिनिष्ठावक्तुरभावालोकात्तुपुरुषादितिकेचिदत्युपगच्छंतिप्रव
र्तनायाः अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेवभाव्यापुरुषप्रवृत्तेस्तुत्यजनदानादिभावाद्येवचधाभूयान्नव्याः
पारस्यविषयविषयिभावेन देधान्वयेतात्पर्यग्राहकालिङ्गादपइति शोतकतापापश्चएवज्याया
नलिङ्गादिहूपेणलकारस्यप्रवर्तनायांशश्चान्तरकल्पनेगौरवादेवंपिचिइयांस्तुविशेषः
चपुन्ययशोत्वापेरणासर्वस्मिन्नपिमतेपुरुषादिनिष्ठेवनतुणिज्जिष्ठातिङ्गादिशोत्वातुमतर्भेदे
नलिङ्गनिष्ठावायुपुरुषनिष्ठावेतिस्यादेततलिङ्गादिशोत्वाप्रवर्तनालोकेपुरुषनिष्ठेतिमतेयाव
पत्न्यादनंदेवदेतेनयज्ञदत्तदेइतिवत्तेनेवगुणवृद्धिप्रतिषेधेसिद्धेकिञ्चनइत्यादित्यादौसंयसारण
र्थंयोग्यादित्यत्रगुणार्थवज्यागर्तेगुणोहिडितिमत्त्वोअत्रनिष्कर्षमाहुः भूयास्तांभूयास्तभूय
युदस्यतेतिङ्गत्वंचेविशेषविहितेनकिञ्चेनवाध्यातेसलोपइतिरूपरसंयोगादित्वेनयासुतःसत्यलोः

न.ति.त

पः सुष्ठु पदा तस्य योगादित्वेनेति भावा इति मनोरमायां स्थितं नद संवद्धमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमा
हुः भूयास्तां भूयास्त भूयास्तेत्यत्र अलपरसंयोगादित्वेन पा सुठः सम्य लोपः भूयादित्यत्र सु तु
ठ इव या सु ठोपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनेव अन्यथा मूलपरसंयोगादि लोपस्यासिद्धत्वात् सं
योगांतलोप एव स्यात्तत्तद्वदित्यादौ सावकाशस्य अलपरसंयोगादि लोपस्यासिद्धत्वात् संयोगांतलो
प एव स्यात्तत्तद्वदित्यादौ सावकाशस्य अलपरसंतं हि न्नमित्यत्र लक्ष्यधगुणस्या निषेधप्रसंगा
त्तनचारं भसामर्थं शं क्यं चितं तु तमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः अन्येतु किं ती
तिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेन संनिधायितस्यांगस्य किं तिपर इति व्याख्याने तु हि न्नमित्यादिसिध्यत्ये
वानेवैवं भाववैः भवाम इत्यादावतिप्रसंग इति वाच्यं अंतरंगमुणं प्रतिवहिरंग निषेधस्याप्रवृत्ते
रित्याहुः किं तिचेति सूत्रे चत्वे चत्वेन यकारोपि पुश्चिष्यत इत्याशयेन गिच्छि किं ति मित्र इत्युः
क्तं गिति किं ग्लाजिस्थश्च कषुः जिह्युः किति च स्मिन्नस्थात्तुरित्यत्र द्यमास्थतीत्वं प्रसज्येत न च क

तमः

स्त्रोगित्वेभूप्पुरित्यत्र इणनिषेधेन स्यात्तग्लाजिस्थश्चतिचकाराद्भवत्सुभवंतीति स्त्रीकारादि
तिवाच्यं श्रुकः किन्त्येत्वापि चत्तेन मकारं पुश्चिष्यगिक्कितोरिणस्यदिति व्याख्यानात् न चैवं च
त्वे स्यात्सिद्धतया श्रुक इत्यत्र विसर्जना योनलभ्यत इति ह शिचेत्युत्त्वमेव स्यादिति वाच्यं सोऽत्र त्वा
दिति व्याख्यानात् न चैवं चत्वे स्यात्सिद्धतया श्रुक इत्यत्र विसर्जना योनलभ्यत इति ह शिचेत्युत्त्वमेव
स्यादिति वाच्यं सोऽत्र त्वात्र मुन इत्यत्र नेनियोगविभागे नासिद्धत्वाभावाद्वा इष्टसिद्धेः वामनस्तु म्नाजि
स्था इति सूत्रे स्यात् आ इति पुश्चिष्यात्तस्यात्पुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं न भश्चिष्यतीति गकारपुश्चिष्याभाः
वावसमर्थनत्वे शत्याहु इग्लक्षणे इति इकत्वेवं विहिते इत्यर्थः इग्लक्षणे किंलैगवायनः लिगोर्न
डादित्वात्फक् इहादिदृद्धोर्गुणस्य चत्तुगत्या इकत्वा कत्वेपि न निषेधः न चैक इत्युक्तेपि किति
चेत्वारं भसामर्थ्यादत्र निषेधेन भवेदिति शङ्कानाडापनादौ तस्य चरितार्थत्वात्तभूपादिति इ
हत्कारितिलोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगांतलोपः प्राप्नोति यदांतसंयोगादिलोपे नानवकाशे

न. त्रि. न

नवाधत्तेनत्वेवमपिसंयोगादिलोपस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दलद्वादिलोपः स्यात्तदंदांते सं
योगादिलोपस्यत्तदत्तुत्तित्यादौसावकाशत्वादितिचेत्राहुः सुदयासुणेः सतोसाभ्यां विशिष्टस्ये
वपुत्तयत्तेनायुक्तत्वाभावात्तदलंताप्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशंकैवनास्तीतिसर्वलकारायवा
दइतिमास्तित्यादौनिषेधार्थकमाशयोऽन्यएव ननुमाडिः त्याहुः क्लिलुडिइकारउच्चारणार्थइति
मनोरमानचमंत्रेवसेतिसूत्रेलेरितिस्थाने लत्युच्यमानेच्चिभिन्नस्यापिलकारस्यलुः स्यादिति शंक
गातिस्यतिसूत्रात्सिवइत्यनुवर्त्तसिचः स्थानिनः स्थान्यहं स्य लस्यलुगिति व्याख्यायामपिप
संगाभावाद्धिभाषानुवृत्तेर्लुकोवैकल्येकतयाद्वंदसिरूपांनरस्यानापाद्यतपावसिजननुवृत्ति
विनातिप्रसंगइत्याहुः शवाद्यपवादइति आदिशवात्तत्तद्वरणपुयुक्तानां श्यत्रादीनां ग्रहणं इवा
वितितत्रइदित्वेपु योजनममंतेत्यत्रानिदितामित्युपधा लोपाभावागातिस्था इहवावहितोपिलु
गनुवर्त्ततेननुश्रुः व्याख्यानादित्याशयेनाहलुगितिगायावितिगार्त॥ तिष्ठिपाविकरणभ्रन्यः

रामः

स्य निर्देशः लुग्वि करणः एणदेशो गृह्यते लुग्वि करण लुग्वि करण योर लुग्वि करण स्य ग्रणमिति प
रीभाषया पिव विगृह्यते ननु पातिरित्यर्थः भू स वोः षूड पाणिगर्भ विमोचने सुवे सुवति सूर्य त्पोस्तुन
ग्रहणां तिङो वि करणेन च वधानात् अस्ति सिचो - त्ते अत्र प्रांचः अस्ति अस्ति चेति समाहार द्वंद्वे अ
स्ति सिच नत्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्यावरुत्तच्चिंत्यं तत्र समांतस्या नित्यत्वा प्रये
ण द्वंद्वं द्वाद्वादसहानादिति प्राप्त्युच्यते चः परिहारे पिसमुदाधाद्भूति निर्देशा इत्याच्चरमित्येतद नित्य
मित्याश्रित्य सिचद्वयस्य परत्वसमर्थनेपि अस्तेभूरिति भूभावस्य स्या निवर्त्तेनास्ति नयात्तत्रापि कृतस्य
हर इडागमस्य दुर्वारित्वात् तथा गतिस्थाद्युपाभूत्यः सिचो लुक् कपि स्या निवर्त्तानेन सिचः परत्वा न पापा
दगादस्याभूदि न्यादौ अतिप्रसंगाच्च तदेतद्धनयन्यावदेषु सिचासु चेति सौत्रं भवमिति तेनात्र बुत्वज
श्चेन भवत इति भावः विद्यमानादिति सिचोस्ते अविद्यमान विशेषणेन तुप्तास्ति चः कृतभूभावा इ
ति अनेति भावः भाव्यकारात्त्वादुः अस्ति सिचोप कृत इति द्विसकारकोऽपि निर्देश इति अत्र माधवः

न. ति. न

अससइतिसमुदायस्याधातुतथाइकश्चिपोधातुनिर्देशातिश्रियपुन्योनस्यादितिअत्रवदति
द्विसकारकनिर्देशोश्चिपूनस्यादितिपदुक्तंतदुभसोक्तिमात्रंइत्यंहिभाष्याशेषःसिचइत्यस्यानं
नरंयकारःपुश्चिष्यतेनुतुश्चियःप्राक्अतएवसिचोपक्तइतिद्विसकारकोपनिर्देशात्युः
क्तंभाष्याअन्यथाअस्तीतिनिर्देशोद्विसकारकइत्येववूयातएवचसातादृतेःसांतात्सिवइतिच
र्थोनिवाधएवद्विरीयश्चसकारोलुप्यतेसंयोगांतस्यपदांतस्येतिव्याख्यानातचपदैशिवद्वावेन
पदांतत्वात्तद्वितीयसकारस्यनचसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादतो नोरित्युत्वंदुर्लभमितिवाच्यं
योगांतलोपोरोहत्वेइतिवात्तिकेनासिद्धत्वनिषेधानसंयोगांतंयत्तदमितिव्याख्यानेतुनेहसंयोगांत
लोपःकिंतुसकारद्वयस्यापिहत्वेइतेअतो नोत्तित्यनेनराकएवउकारोभविष्यतिविधेयविशेषण
त्येकत्वस्यदयश्चेकत्ववद्विवक्षितत्वात्तनचस्थानिभेदेनउकारद्वयसत्यपिननुतिःसवर्षदीर्घा
नंतरमाहुणोसतिसमीहितरूपसिद्धेरितिवाच्यंएकपदाश्रयत्वंनानंतरंगत्वादाहुणोपश्चादवादे

रामः

शप्रवृत्तासिचोप/क्तइतिरूपासिद्धेः तस्यादुक्तरूपाएकएवोकारइतिस्वाकर्तव्यमतएवविधेयगः
नैकत्वस्यविवक्षितत्वात्एकःपूर्वपरयोरित्यत्रएकग्रहणंभाष्यादौप्रत्याख्यातंनन्वतिपरयोःसं
त्वतःपरोनभवतिअतःपरस्तुअतिपूर्वेनभवतीतिरुद्धयस्थानेकथमुकारःस्यात्मेवोरोरितिजाति
परनिर्देशेनानःपरत्वस्यपूर्वत्वस्यचसंभवात्नचैवमपिपरत्वाद्धिशेतिपुथमस्येवरोरुःस्यादि
तिवाच्यंरुत्वस्यासिद्धतयाहशपरत्वाभावात्नश्रयात्सिद्धत्वमितिवाच्यंस्थान्यंशेतथात्वेपिनिमि
तत्तत्तहशंशेतदसंभवात्तयद्यपिसत्त्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एकवहर्भवतीतिव्याख्यायाना
यंक्तेशस्तथापिरुत्वविधौपदस्येत्यनुवर्तनादेकपदांतत्वंनसंसइतिद्वितीयमकारस्यपथकूपत्वादे
दित्याहुःअप्यक्तस्यहलइतिअप्यक्तसार्वधातुकस्येनिप्प्रोक्तंनुअयुक्तंऐध्विधित्यादावन्तिव्याप्ति
ःसार्वधातुग्रहणव्यावर्त्तालाभाच्चआतःसि-हणमनुवर्तनेहर्जुसितिचआकारोच्चपरस्य-र्जुसत
त्रप्रत्ययलक्षणेनसिचःपरत्वमाकारानुश्रुत्याएवस्थितेफलितमाहसिजलुकीतिगातिस्ते

त. नि. त

तिसूत्रेणोत्तरार्थः ॥ सि ज न्य तेति पूर्वसूत्रेणो वा दं ता द पि - : सि ड्दे नि प ना र्था य मि त्वा ह आ द ता दे वेः
हेतुमद्वादीति अत्र कोचित् आदिशब्देनाशंसावचनगुह्यत इति व्याख्याय आशंसावचने ल्तिः
डोयन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्रौ भविष्यति लुङ् गुरुत्वे दायास्यत्वात् आशंसेह मध्ये इत्याद्युदाह
रंति अन्ये तु भविष्यति मर्पादेत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्यो योलिङ् विहितः तन्निमित्त एव क्रिया
तिपत्रौ लुङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः लिङ् निमित्तमिति हेतुमतो लिङ् इच्छार्थेषु लिङ् लोणवित्योदित
कालौ र्थपु क्रियायां स्युर्पी भविष्येति अत्रिष्यत्ताविति सुबृष्टिश्च द भविष्यत्तदा सुभिश्चु म भविष्यदि
तितत्रैवोदोह रिष्यति पशेवेति न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः अतएव छंदसि परे पिब्य वहिताश्च
तिसूत्रितं आनिलोऽनिलोऽदित्येव वक्तव्ये आनिग्रहमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तेन सागरं तर्तु
कामस्य जप्तास्तोत्रमित्यादि सिद्धाति लोऽग्रहणां स्य व्यपेति यत्तार्थं न च पुद्गलव्यावर्थापेक्षानिपुवपा
निमांसा नीत्यत्राप्यनेन नित्यं गान्ध्यादिति वाच्यं उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्योपवृत्तेः प्रातिपदि

रामः

कातेतिचैकल्यिकणत्वंतुद्रष्टानएवदुर।षत्वेतिदुरःरस्यणत्वंनंतिकेचिदितिपाचोक्तंचयुक्तंएवंहिसि
द्धान्तेणत्वंस्यान्नच्चाकरविरुमितिभावःअंतर्दे

समः